

ο ευρωπαϊκό μοντέλο κοινωνίας ως πρόκληση ποιμαντικής μαρτυρίας

Αντωνίου Κ. Παπαντωνίου

Κοινωνιολόγος, Δ/τού Γραφείου Αλληλοβοηθείας & Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών της Ι. Συνόδου

**Εισήγηση στην Ημερίδα της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής
παρακολουθήσεως ευρωπαϊκών θεμάτων με θέμα
«ΕΛΛΑΔΑ, 25 ΧΡΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ».
Αθήνα, Ιερά Μονή Πεντέλης, 3 Φεβρουαρίου 2007**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- [1.Εισαγωγικά](#)
- [2.Απουσία κοινωνικής διάστασης στην Ε.Ο.Κ](#)
- [3.Το ευρωπαϊκό πρότυπο κοινωνίας](#)
- [4.Η στρατηγική της Δισσαβόνας](#)
- [5.Παρατηρήσεις](#)

1.Εισαγωγικά

Εν πρώτοις θέλω να ευχαριστήσω τον Μακαριώτατο Πρόεδρο, την περί Αυτόν Ιερά Σύνοδο και την Ειδική Συνοδική Επιτροπή Παρακολουθήσεως Ευρωπαϊκών Θεμάτων για την τιμή που μου έκαναν να με ορίσουν ως εισηγητή στην ενδιαφέρουσα αυτή Ημερίδα.Στον περιορισμένο διαθέσιμο χρόνο, μόνον ακροθιγώς και τηλεγραφικώς είναι δυνατόν να διαπραγματευθώ το θέμα που μού ανατέθηκε. Θα αποφύγω, λοιπόν, λεπτομερείς και σε βάθος αναλύσεις και θα περιορισθώ στη διατύπωση μερικών σύντομων θέσεων, οι οποίες θα αναφέρονται: στο λεγόμενο «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο»,στους στόχους της «Στρατηγικής της Δισσαβόνας» 1 και 2 και τη σχέση τους με το «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο», και στην διατύπωση μερικών σκέψεων από την σκοπιά της Εκκλησιαστικής Ποιμαντικής Διακονίας ελπίζοντας να προσφέρω κάποιες αφορμές για περαιτέρω σχολιασμό και συζήτηση.

Θεωρώ όμως σκόπιμο εισαγωγικώς να υπενθυμίσω ότι το όραμα ενός <Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Προτύπου>, θεσμοποιημένου στη μορφή «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» ως μιας ειρηνικής, συμμετοχικής, πολιτικής και πολιτισμικής υπερεθνικής ομοσπονδιακής οργάνωσης σύνολης της Ευρωπαϊκής κοινωνίας, βασισμένης στις αξίες και τις ηθικές αρχές του Χριστιανισμού, του Ελληνο-ρωμαϊκού κόσμου, και του Ανθρωπισμού, είναι βαθιά ριζωμένο στην Ευρωπαϊκή μας κληρονομιά και μαρτυρείται ήδη από την εποχή του Εράσμου . Οι καταστροφικές και πικρές εμπειρίες των δύο Παγκοσμίων Πολέμων αναθέρμαναν το όραμα τόσο κατά την εποχή του Μεσοπολέμου όσο και κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά την κατάρρευση του Ναζισμού ως μια απάντηση στον φασισμό και τον πόλεμο .Μετά την σύντομη αυτή ιστορική υπόμνηση προχωρώ στην διατύπωση των θέσεών μου.

[Κορυφή σελίδας](#)

2. Απουσία κοινωνικής διάστασης στην Ε.Ο.Κ.

Διαψεύδοντας το όραμα που επί 500 χρόνια ενέπνεε τους Ευρωπαϊκούς λαούς, οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες σχεδιάστηκαν και επί τουλάχιστον επί τρεις δεκαετίες επιδιώχθηκαν ως καθαρώς οικονομικές Ενώσεις. Η δημιουργία ενός ενιαίου «κοινωνικού χώρου», αυτόνομου και ισότιμου προς τον οικονομικό, ή ακόμη περισσότερο: η επιδίωξη ενός κοινού «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Προτύπου» δεν ήταν στις προτεραιότητες των ιδρυτών της ΕΟΚ . Προτεραιότητα είχαν η δημιουργία της κοινής αγοράς, η οικονομική μεγέθυνση, η βελτίωση των οικονομικών δεικτών και η κατοχύρωση του ανταγωνισμού. Οι κοινωνικές εξαγγελίες των Συνθηκών ήσαν ως επί το πλείστον γενικόλογες προγραμματικές δηλώσεις χωρίς δεσμευτικό χαρακτήρα.

Η προτεραιότητα της Οικονομίας έναντι της Κοινωνίας ήταν συμβατή με την οικονομική φιλοσοφία που επικράτησε κατά την ίδρυση της ΕΟΚ, το φιλελεύθερο δόγμα του «laissez-faire», σύμφωνα με το οποίο η καλή «λειτουργία της κοινής αγοράς» ήταν αρκετή για να «προκύψουν» αυτόματα και ως φυσιολογικό επακόλουθο οι κοινωνικές εξαγγελίες της Ιδρυτικής Συνθήκης, όπως: η βέλτιστη οικονομική μεγέθυνση, η άριστη ανακατανομή των πόρων, η «εναρμόνιση των κοινωνικών συστημάτων», η κοινωνική πρόοδος και η βελτίωση των συνθηκών και της ποιότητας εργασίας και ζωής των πολιτών της Κοινότητας. Όπως έλεγε ο τότε Υπουργός Οικονομικών και μετέπειτα Καγκελάριος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας Ludwig Erhard: «Η καλύτερη κοινωνική πολιτική είναι μια καλή οικονομική πολιτική».

Η οικονομική ύφεση του 1966 και η πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970 κλόνισαν προς στιγμή την πίστη στην αποτελεσματικότητα του φιλελεύθερου οικονομικού δόγματος και επανέφεραν στο προσκήνιο τη συζήτηση για την ανάγκη ανάπτυξης μιας «Κοινωνικής Διάστασης» και ενός «Κοινωνικού Χώρου», που αρχίζουν με πολύ αργά βήματα να αναπτύσσονται κατά το πρότυπο της Γερμανικής «Κοινωνικής Οικονομίας της Αγοράς» (περισσότερα στο: ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 1995).

[Κορυφή σελίδας](#)

3. Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο Κοινωνίας

Τον όρο «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο», τον οποίο τόσο εταλαιπώρησε η πρόσφατη Αγγλική Προεδρία, και ο οποίος απασχολεί έντονα την σημερινή Γερμανική Προεδρία και, όπως είναι φυσικό, όλα τα όργανα της ΕΕ (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή), μαζί με αυτούς δε και τους Κοινωνικούς Εταίρους, τα πολιτικά κόμματα, την ακαδημαϊκή κοινότητα, τα Μέσα Επικοινωνίας, την κοινωνία των πολιτών και αυτή τη στιγμή και την δική μας εκλεκτή Συνάντηση, εισήγαγε για πρώτη φορά περί τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο τότε Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jacques Delors, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να επιτύχει δύο πράγματα: πρώτον, να καταστήσει σαφή την άποψή του, ότι η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση δεν θα έπρεπε να περιορισθεί στον οικονομικό τομέα, αλλά όφειλε να αποκτήσει και μία κοινωνική διάσταση με την ευρύτερη σημασία του όρου. Όπως κατ' επανάληψη τόνιζε: «Ολοκλήρωση της Ευρώπης σημαίνει κάτι περισσότερο από την ενιαία αγορά». «Οι κοινωνίες είναι κάτι περισσότερο από απλές αγορές και η έννοια του πολίτη κάτι παραπάνω από την έννοια του καταναλωτή», δεύτερον, να απολογηθεί και συγχρόνως να καθησυχάσει αυτούς που κατηγορούσαν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ότι εγκατέλειπε την προσήλωσή της στο κοινωνικό κράτος και άρχισε να προσεγγίζει νεοφιλελεύθερες πολιτικές. «Ο ανταγωνισμός και η συνεργασία, η φιλελευθεροποίηση και η εναρμόνιση θα συμβαδίζουν»

Δεν υπάρχει κοινώς αποδεκτός ορισμός του όρου «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο». Υπάρχουν μάλιστα μερικοί που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει καν κάτι τέτοιο, ότι πρόκειται απλά για ένα μύθο, ένα νοσταλγικό εννοιολογικό κατασκευάσμα που δεν έχει αντίκρισμα στην πραγματικότητα. Η Margaret Thatcher μάλιστα αμφισβητούσε δημοσία ακόμη και το κατά πόσον υπάρχει η κοινωνία («there is no such thing as society»). Άλλοι πάλι, επικρίνοντας την φιλελεύθερη κοινωνική πολιτική της ΕΕ, θέτουν σε εισαγωγικά τόσο τη λέξη «Ευρωπαϊκό», όσο και τη λέξη «Κοινωνικό» και υποστηρίζουν ότι αυτό που προβάλλει ως πρότυπο η ΕΕ δεν είναι ούτε ευρωπαϊκό, ούτε κοινωνικό. Τέλος οι ακαδημαϊκοί ερευνητές διαπιστώνουν ότι δεν υπάρχει μόνον ένα, αλλά περισσότερα, τουλάχιστον πέντε Ευρωπαϊκά Κοινωνικά Μοντέλα: Το Αγγλοσαξωνικό (Μεγάλη Βρετανία, Ιρλανδία Πορτογαλία), το Δυτικοευρωπαϊκό (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο), το Σκανδιναβικό (Δανία, Ολλανδία, Φιλανδία, Σουηδία, Αυστρία), το Μεσογειακό (Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα) και ένα πέμπτο για τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ως κριτήρια για την διαφοροποίησή τους λαμβάνονται οι διαφορές στα συστήματα κοινωνικών παροχών, τα επίπεδα των παροχών, την πρόσβαση στις παροχές, τα ποσοστά χρηματοδότησης των κοινωνικών παροχών, και το κατά πόσον τελικά τα μοντέλα αυτά προσφέρουν πράγματι αυτό που πρέπει να προσφέρουν.

Στην ΕΕ ο όρος «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο» χρησιμοποιείται με τέσσερις τουλάχιστον διαφορετικούς τρόπους:

Πρώτον, για να περιγράψει μια πραγματικώς υφιστάμενη κατάσταση, το σύστημα δηλαδή κοινωνικής

προστασίας που αναπτύχθηκε μεταπολεμικά στην πλειοψηφία των Ευρωπαϊκών Κρατών-Μελών μέσα από μακροχρόνιες ιστορικές διαδικασίες. Φυσικά το σύστημα αυτό δεν αναπτύχθηκε ομοιόμορφα, αλλά, ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες με διαφορετικό τρόπο, διαφορετική κατεύθυνση, διαφορετική δομή, διαφορετικό περιεχόμενο και διαφορετική ποιότητα. Το κοινό στοιχείο είναι η θεμελίωση του προτύπου αυτού σε συγκεκριμένες κοινές Ευρωπαϊκές αξίες και πιστεύματα, που συναπαρτίζουν την κοινή κληρονομιά των λαών της Ευρώπης. Αυτά είναι η δημοκρατία, ο σεβασμός του προσώπου, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η κοινωνική δικαιοσύνη, η ισότητα, η συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις, η κοινωνική αλληλεγγύη, η κοινωνική συνοχή, και η ελεύθερη και χωρίς διακρίσεις πρόσβαση στα λεγόμενα κοινωνικά αγαθά: παιδεία, εκπαίδευση, εργασία, υγεία, κοινωνική προστασία.

Δεύτερον, για να περιγράψει τη διαδικασία βαθμιαίας διαμόρφωσης και ανάπτυξης μιας Ευρωπαϊκής «κοινωνικής διάστασης», ενός Ευρωπαϊκού «κοινωνικού χώρου», όχι βεβαίως με την σημασία της εναρμόνισης των εθνικών κοινωνικοπολιτικών συστημάτων και της δημιουργίας μιας κοινής ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, αλλά με την έννοια μιας τάσεως προς σύγκλιση, έστω και αν η σύγκλιση αυτή είναι επιλεκτική και προσανατολισμένη προς τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή παροχών. Αυτό που υποδηλώνει στην περίπτωση αυτή ο όρος είναι η δημιουργία ενός υπερεθνικού κοινωνικού προτύπου. Η Ευρωπαϊκή κοινωνία κατανοείται σαν κάτι διαφορετικό από το άθροισμα των κοινωνιών των κρατών-μελών, ως ένα νέο συνεκτικό πολιτικό και κοινωνικό μόρφωμα, ένα είδος «Ευρωπολιτείας», το οποίο αναλαμβάνει ή υποκαθιστά ορισμένες λειτουργίες που στο παρελθόν υλοποιούντο σε εθνικό επίπεδο.

Τρίτον, η έννοια «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο» χρησιμοποιείται και ως έννοια «κανονιστική», «δεοντολογική», «προγραμματική», που ενώ δεν προσλαμβάνει κάποιο συγκεκριμένο περιεχόμενο, εντούτοις χρησιμοποιείται, θα λέγαμε, ως ορίζοντας, ως προοπτική, ως ένα όραμα για την μελλοντική πορεία του κοινωνικού κράτους, τόσο σε επίπεδο εθνικών κρατών-μελών, όσο και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην περίπτωση όμως αυτή γεννάται το ερώτημα, σε τι και πόσο θα μπορούσε να συμβάλει η Ευρωπαϊκή Ένωση στην υλοποίηση αυτού του οράματος, με δεδομένο το γεγονός ότι η Κοινωνική Πολιτική μέχρι σήμερα ανήκει πρωτίστως στην αρμοδιότητα των εθνικών κρατών. Τέλος, ο όρος «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο» χρησιμοποιείται για να αντιδιαστείλει το Ευρωπαϊκό προς άλλα κοινωνικά πρότυπα, ιδίως εκείνα των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας.

Ιδεοτυπικά θα μπορούσαμε να αναγάγουμε τα διάφορα μοντέλα κοινωνίας σε δύο: το αγγλοσαξονικό κοινωνικό μοντέλο της φιλελεύθερης αγοράς και το Ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο κοινωνικής οικονομίας της αγοράς. Τα δύο αυτά μοντέλα προϋποθέτουν και καλλιεργούν μια διαφορετική αντίληψη για την κοινωνία και για τον άνθρωπο. Ιδού πως περιγράφει κατά τρόπο εύστοχο τις διαφορές αυτές ο Αμερικανός συγγραφέας Jeremy Rifkin: Σε αντιδιαστολή προς το Αμερικανικό το Ευρωπαϊκό όνειρο, όπως το ονομάζει «τοποθετεί τις σχέσεις της κοινότητας πάνω από την ατομική αυτονομία την πολιτισμική ποικιλομορφία πάνω από την αφομοίωση την ποιότητα ζωής πάνω από την συσσώρευση πλούτου τη διατήρηση του περιβάλλοντος πάνω από την απεριόριστη αύξηση των υλικών αγαθών τις βαθύτερες σχέσεις πάνω από τον ακατάπαυστο μόχθο τις οικουμενικές ανθρώπινες αξίες και τα δικαιώματα της φύσης πάνω από τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και την παγκόσμια συνεργασία πάνω από τη μονομερή άσκηση της ισχύος» (RIFKIN 2005σελ. 17).

[Κορυφή σελίδας](#)

4. Η στρατηγική της Λισσαβόνας

Τις τελευταίες δεκαετίες η ΕΕ βρίσκεται αντιμέτωπη με μεγάλες ποιοτικές μεταλλαγές και προκλήσεις που προκύπτουν από πολλούς εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Η παγκοσμιοποίηση, η νέα οικονομία της γνώσης, η αδυναμία της ευρωπαϊκής οικονομίας να ανταγωνισθεί τις οικονομίες των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας, αλλά και των Ινδιών και της Κίνας, οι μειωμένοι ρυθμοί ανάπτυξης, η αυξημένη και μακράς διάρκειας διαρθρωτική ανεργία, οι έντονες περιφερειακές ανισότητες, τα μεταναστευτικά ρεύματα, το δημογραφικό πρόβλημα, η γήρανση του πληθυσμού, ο κλονισμός της εμπιστοσύνης των πολιτών, οι ανησυχίες των πολιτών από τις συχνές διευρύνσεις και μάλιστα με την ένταξη χωρών με ετερόκλητες κοινωνικές, οικονομικές, και πολιτικές δομές, είναι μερικά μόνον από τα προβλήματα που θα πρέπει να αντιμετωπίσει η ΕΕ.

Οι δυσμενείς αυτές οικονομικές συγκυρίες αναζωπύρωσαν τις διενέξεις για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο. Ήδη από τις αρχές του 1990 είχε ενταθεί στην ΕΕ η μακροοικονομική διαπάλη ανάμεσα στις Κεϋνσιανές και τις φιλελεύθερες τάσεις με συνέπεια την σταδιακή αποδόμηση του Κοινωνικού Κράτους, την απορρύθμιση της οικονομίας και την διάβρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού προτύπου. Αρκετές από τις χώρες-μέλη της ΕΕ άρχισαν όχι μόνον να απορρίπτουν την ιδέα ενός ενιαίου και κοινού «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Προτύπου», αλλά και να αξιολογούν θετικά την ετερογένεια των ευρωπαϊκών συστημάτων Προνοίας (BUSEMEYER, KELLERMANN et al. 2006, σελ. 149).

Ως προσπάθεια διεξόδου από την κρίση αυτή πρέπει να κατανοήσουμε την ιδέα των Κυβερνήσεων να αναπτύξουν ένα «Νέο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πρότυπο», το οποίο συνέδεσαν και με ένα νέο όραμα, την λεγόμενη «Στρατηγική της Λισσαβώνας». Το Μάρτιο του 2000 το Ειδικό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας έθεσε για την επόμενη δεκαετία τον μεγάλοπνοο στρατηγικό η ΕΕ «να γίνει η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή» (ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ 2000, σελ. 3). Αργότερα προστέθηκε στον στόχο αυτό και ο σεβασμός στο περιβάλλον. Για την υλοποίηση της δέσμευσης αυτής οι Ευρωπαίοι ηγέτες, λαμβάνοντας υπόψη και τα προβλήματα της υπογεννητικότητας και της γήρανσης του πληθυσμού, έκριναν απαραίτητες μια σειρά από ευρείες αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες μεταρρυθμίσεις. Όλη αυτή η διαδικασία έλαβε την ονομασία «Στρατηγική της Λισσαβώνας». Η σημασία της Στρατηγικής της Λισσαβώνας έγκειται στην προσπάθεια συντονισμού και εναρμόνισης της οικονομικής πολιτικής, της πολιτικής της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής. Η Λισσαβώνα φιλοδοξεί να συνδυάσει τον οικονομικό δυναμισμό (ανάπτυξη, απασχόληση), με την κοινωνική ευαισθησία (κοινωνική συνοχή, κοινωνική δικαιοσύνη, σεβασμός στο περιβάλλον).

Ως προς τη σχέση της με το Κοινωνικό Πρότυπο θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανέκαθεν η Κοινότητα κατανοούσε την κοινωνική διάσταση ως ένα συντελεστή της παραγωγής. Για τον λόγο αυτό και τα κοινωνικά μέτρα που θέσπιζε αφορούσαν στις συνθήκες εργασίας. Στη Στρατηγική της Λισσαβώνας ετέθη ως στόχος «ο εκσυγχρονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου με επένδυση στον άνθρωπο». Ο άνθρωπος αξιολογείται «ως το πολυτιμότερο κεφάλαιο της Ευρώπης». Όλα τα μέτρα που εξαγγέλλονται με τη Στρατηγική (εκπαίδευση και κατάρτιση, πληροφορική, ξένες γλώσσες, απόκτηση τεχνολογικής αντίληψης, επιχειρηματικό πνεύμα) κατανοούνται ως επενδύσεις για τη βελτίωση της θέσης της Ευρώπης στην οικονομία της γνώσης. Με άλλα λόγια το νέο κοινωνικό μοντέλο γίνεται εργαλείο για την βελτίωση της ανταγωνιστικής ικανότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η κοινωνική πολιτική συρρικνώνεται σε μια πολιτική ανταγωνισμού. Βεβαίως υπάρχουν και θετικά σημεία, όπως π.χ. η απόφαση για την λήψη μέτρων προς «εξάλειψη της φτώχειας» και μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού. Εξεταστέα όμως είναι η αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών η εφαρμογή των οποίων βασίζεται στη νέα μέθοδο συνεργασίας με τις εθνικές κυβερνήσεις, τη λεγόμενη «ανοικτή μέθοδο συντονισμού».

Η Έκθεση της Ομάδας Υψηλού Επιπέδου, που συνέστησε η Επιτροπή το 2004 υπό τον πρώην Πρωθυπουργό της Ολλανδίας Wim Kok, για να αξιολογήσει την πορεία της Στρατηγικής της Λισσαβώνας απέδειξε ότι οι στόχοι της ήσαν υπερβολικά φιλόδοξοι και εξωπραγματικοί, το σχέδιο υλοποίησής τους εξαιρετικά περίπλοκο και η ανταπόκριση των εθνικών κυβερνήσεων χαλαρή και αργόρυθμη. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση ότι «η Λισσαβώνα περιλαμβάνει τα πάντα και επομένως τίποτα. Όλοι είναι υπεύθυνοι και επομένως ουδείς. Συχνά χάνεται η τελική επιδίωξη» (KOK 2004). Επιπλέον, υπήρξε μία υπερεκτίμηση της αναμενόμενης ωφέλειας από τις ψηφιακές τεχνολογίες, ενώ η χρηματιστηριακή αγορά απεδέχθη πολύ σύντομα «φούσκα». Λανθασμένη υπήρξε επίσης η γραμμική συνάρτηση τεχνολογικής εξέλιξης, οικονομίας της γνώσης, μεγέθυνσης της οικονομίας και δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας. Προβληματική τέλος απεδέχθη η εκτίμηση ότι θα ήταν δυνατή ή αύξηση της ανταγωνιστικότητας με παράλληλη διατήρηση του κοινωνικού μοντέλου.

Οι αρνητικές αυτές διαπιστώσεις οδήγησαν στην ανάγκη αναθεώρησης της Στρατηγικής της Λισσαβώνας, η οποία εμφανίζεται ως «επανεργοποίηση». Η αναθεώρηση συνίσταται σε «επανεράρχηση προτεραιοτήτων προς όφελος της οικονομικής αύξησης και της απασχόλησης» και ανανέωση των βάσεων της ανταγωνιστικότητας. Κύριοι άξονες της επανεργοποίησης είναι: α) Γνώση και καινοτομία ως κινητήριες δυνάμεις της βιώσιμης οικονομικής αύξησης, β) Δημιουργία ενός ελκυστικού χώρου επενδύσεων και εργασίας, γ) καλύτερη διακυβέρνηση. Ως προς την κοινωνική διάσταση η Λισσαβώνα 2 επανέρχεται στην νεοφιλελεύθερη άποψη ότι η οικονομική αύξηση και η απασχόληση υπηρετούν την κοινωνική συνοχή

(ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ 2005).

Η αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισσαβώνας περισσότερο ειλικρινής, αλλά λιγότερο αποδεκτή: το μοντέλο καθαρά οικονομικό και η κοινωνική διάσταση υποχωρεί ή εξαφανίζεται. Τον Φεβρουάριο του 2006 η Επιτροπή πρότεινε το λεγόμενο «νέο ξεκίνημα» για τη στρατηγική της Λισσαβώνας να επικεντρωθεί σε δύο κύριους στόχους: «επίτευξη ισχυρότερης, βιώσιμης οικονομικής μεγέθυνσης και δημιουργία περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας» (ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ COM(2006) 33 τελικό 2006, σελ. 3). Η προσαρμογή στο Αμερικανικό μοντέλο είναι σαφέστερη⁴.

[Κορυφή σελίδας](#)

5. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η τέταρτη και τελευταία δέσμη των θέσεών μου ελέγχθη ότι θα περιέχει παρατηρήσεις από τη σκοπιά της Εκκλησιαστικής Ποιμαντικής Διακονίας. Θα αρχίσω τις θέσεις μου με διευκρινίσεις για την αρμοδιότητα της Εκκλησίας να έχει γνώμη επί θεμάτων, όπως π.χ. η Στρατηγική της Λισσαβώνας, που εκ πρώτης όψεως είναι τελείως έξω από την αρμοδιότητα και την αποστολή της. Στην καθημερινή μας ζωή πιστεύουμε ότι η Εκκλησία και η Θρησκεία είναι και θα πρέπει να παραμείνει μακριά από τις επιχειρήσεις και τις δουλειές μας. Όταν μιλούμε για Εκκλησία, το μυαλό μας πάει στη Θεία Λατρεία, σε Ευχές και Προσευχές, στο Κατηχητικό, σε θέματα οικογενειακής ζωής, και το πολύ σε θέματα στενής ηθικής. Αυτό που δεν διανοούμεθα πάντως είναι ότι η θρησκεία με την διδασκαλία της για τον κόσμο, για τον άνθρωπο για τη ζωή, με τις αξίες της και με τις απαγορευτικές ή τις προτρεπτικές ηθικές εντολές της υποθεμελιώνει τις οικονομικές μας αποφάσεις και έμμεσα επηρεάζει το οικονομικό μας σύστημα. Η εντιμότητα στις συναλλαγές, η ισότητα στην εργασία, η κοινωνική δικαιοσύνη, ο δίκαιος μισθός, η αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου, η καλλιέργεια των ταλέντων, η σωστή αξιοποίηση του κεφαλαίου, η απαγόρευση της τοκογλυφίας, η απαγόρευση της κλοπής και της εκμετάλλευσης, έχουν θρησκευτική θεμελίωση. όπως θρησκευτική είναι και η προέλευση του κράτους πρόνοιας και του κοινωνικού κράτους. Η Εκκλησία όμως δεν περιορίζεται σε κηρύγματα και εξαγγελίες, παρεμβαίνει και έμπρακτα στον οικονομικό μας βίο με την Κοινωνική Διακονία της τόσο στο μικροεπίπεδο της Κοινωνικής Πρόνοιας όσο και στο μακροεπίπεδο της Κοινωνικής Πολιτικής. Στον προνοιακό τομέα συμπαρίσταται άμεσα προς κάθε εμπέριστατο και κάθε αδικούμενο, στον κοινωνικοπολιτικό τομέα ως μικροδιάστατη Διακονία ασκεί συνηγορία και συνεργάζεται με τους θεσμούς για τη θεραπεία του κακού στη ρίζα του με παρέμβαση στις δομές και στις συνθήκες που παράγουν κοινωνική αδικία, επιτρέπουν την εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, και συντελούν στην προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρωπίνου προσώπου. Και υπό τις δύο μορφές της η Διακονία αποτελεί συστατικό στοιχείο της αποστολής της Εκκλησίας, ποιοτικό γνώρισμα του κάθε χριστιανού και ηθικό καθήκον, αλλά και δικαίωμα, κάθε ανθρώπου. Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας θα αποτελούσε γράμμα κενό, χωρίς την ταυτόχρονη εξασφάλιση των όρων και των μέσων για ελεύθερη και αποτελεσματική άσκηση Διακονίας από την Εκκλησία.

Με βάση τα παραπάνω θα διατυπώσω μερικές κριτικές παρατηρήσεις που θα αφορούν ένα μόνον από τα θέματα της Στρατηγικής της αναθεωρημένης Λισσαβώνας, το θέμα της πριμοδοτήσεως της αγοράς έναντι της κοινωνίας. Κατά τρόπο που πλησιάζει πολύ τις αντιλήψεις του φιλελευθερισμού, αφενός πιστεύεται ότι η σημερινή κρίση του κοινωνικού κράτους είναι καθαρώς οικονομική και αφετέρου αναμένεται ότι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και η τόνωση της αγοράς θα έχουν ως επακόλουθο την κοινωνική συνοχή και την ευτυχία των πολιτών της Ευρώπης. Σε αυτά παρατηρούμε τηλεγραφικώς τ ακόλουθα:

Οι αγορές και οι οικονομίες δεν λειτουργούν στο κενό, αλλά είναι «εμφυτευμένες» και λειτουργούν μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, του οποίου αντανακλούν και διαιωνίζουν όλες τις αδυναμίες, τα προβλήματα, τις μεροληψίες, τις ανισότητες και τις πολώσεις. Όσοι παραπονούνται για κοινωνικές αδικίες και ανισότητες κοινωνικές, θα πρέπει συγχρόνως να στρέφουν το βλέμμα τους προς τις αγορές.

Η Αγορά δεν είναι πανάκεια. Οι αγορές δεν είναι τέλεια συστήματα. Υπάρχουν πολλά προβλήματα που αδυνατούν να επιλύσουν, όπως το πρόβλημα της πρόσβασης όλων στα δημόσια αγαθά, το πρόβλημα σωστής και πλήρους ενημέρωσης για τα προϊόντα, το πρόβλημα της κερδοσκοπίας, το πρόβλημα των μονοπωλίων για τον λόγο αυτό δεν μπορούν να λειτουργούν ανεξέλεγκτα.

Οι αγορές είναι τυφλές μπροστά στην φτώχεια και την ανάγκη. Οι φτωχοί, οι συνταξιούχοι, τα πολύ νεαρά και τα πολύ ηλικιωμένα άτομα δεν μπορούν να συμμετέχουν ισότιμα στην αγορά. Εδώ χρειάζεται η παρέμβαση του κράτους για να ενισχύσει την αγοραστική τους ικανότητα και να προσφέρει μερικά από τα προϊόντα ως «κοινωνικά αγαθά». Η διανεμητική λειτουργία του κοινωνικού κράτους και της ρύθμισης των αγορών βρίσκεται βεβαίως πέραν από την καθαρώς οικονομική επιχειρηματολογία.

Οι αγορές μετρούν την ευημερία ποσοτικά: το περισσότερο είναι πολύ καλύτερο από το λιγότερο. «Ψυχή μου έχεις πολλά αγαθά, κείμενα εις έτη πολλά». Υπό ορισμένες συνθήκες η αρχή της επιδίωξης του περισσότερου θα μπορούσε να είναι πράγματι η βέλτιστη: Αν λ.χ. ο περισσότερος παραγόμενος πλούτος θα σήμαινε λιγότερη φτώχεια• ή αν περισσότερος ελεύθερος χρόνος θα σήμαινε περισσότερες ώρες οικογενειακού βίου• αυτό θα ήταν άριστο. Αλλά η συγκέντρωση αφθονίας αγαθών δεν εγγυάται την ευημερία, την οποία ο χριστιανισμός δεν μετρά με την ποσότητα των αγαθών, αλλά με την ποιότητα των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεόν, με τον συνάνθρωπό του και με τον εαυτόν του. Ο χριστιανισμός επισείει τον κίνδυνο ειδωλοποίησης της αγοράς και της οικονομίας.

Οι οπαδοί της φιλελεύθερης αγοράς υποστηρίζουν ότι οι αγορές δεν χρειάζονται διορθωτικές παρεμβάσεις, αλλά πολιτισμό της αγοράς. Αν η Κοινωνία κοινωνικοποιήσει τα άτομα ηθικά, θα λειτουργήσει ηθικά και η οικονομία. Ο χριστιανισμός δεν υποτιμά φυσικά την σημασία της προσωπικής ηθικής αυτών που μετέχουν στην αγορά, δεν δέχεται όμως ότι υπό τις σημερινές συνθήκες μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας η χρηστοίθεια των προσώπων μπορεί να εξασφαλίσει και την χρηστοίθη λειτουργία των αγορών και να αποτρέψει τα μονοπώλια, την αισχροκέρδεια, την έλλειψη πληροφόρησης για τα προϊόντα ή τις εσφαλμένες εμπορικές αποφάσεις.

Κάποτε οι αγορές χρειάζονται φραγμούς. Δεν θα πρέπει οι αγορές να δεσπόζουν σε όλες τις πλευρές της ζωής μας. Δεν είναι τα πάντα εμπορεύσιμα. Η σωματεμπορία, το trafficking, η παιδεραστία, η παιδική εργασία, η πορνογραφία, η πάληση ανθρωπίνων οργάνων, για να αναφέρω μόνον μερικά, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζονται με τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης. Η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας είναι απαραίτητη, μολονότι σήμερα φαίνεται ότι δεν φθάνει. Θα πρέπει όλοι μας να επιστρατεύσουμε τις κοινές μας αξίες για να παρεμποδίσουμε τέτοιου είδους επιζήμιες συναλλαγές να γίνουν θεμιτό εμπόρευμα.

Το «αγοραίο» πρότυπο συμπεριφοράς βασίζεται σε τελείως διαφορετικές προϋποθέσεις από το χριστιανικό πρότυπο συμπεριφοράς. Η αγορά υπαγορεύει και απαιτεί ιδιοτέλεια και επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος η χριστιανική ηθική θεμελιώνεται στην αγάπη, την αλληλεγγύη, το κοινό αγαθό.

Αν μελετήσει κανείς την επιχειρηματολογία των αποφάσεων της Λισσαβόνας 1 και 2, έχει την αίσθηση ότι η σημερινή κρίση του κοινωνικού κράτους ερμηνεύεται ως μία κρίση καθαρώς οικονομική. Σε κάθε κοινωνικό ή οικολογικό αίτημα αντιπαρατίθεται η απάντηση: Ποιός θα το πληρώσει? Συνέπεια της αντίληψης αυτής είναι η αναζήτηση των λύσεων με οικονομικά μέσα. Όμως η κρίση του κοινωνικού κράτους έχει και μια άλλη βαθύτερη διάσταση, που αφορά στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία μας αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο, την οικονομία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Προηγείται λοιπόν το ερώτημα τι περιμένουμε από ένα οικονομικό σύστημα; Πότε ένα σύστημα μπορεί να θεωρηθεί αποτελεσματικό, κοινωνικώς αποδεκτό και συμβατό με τις αξίες και τα πιστεύματα της ευρωπαϊκής μας κληρονομιάς και του Ευρωπαϊκού Προτύπου Κοινωνίας; Στα ερωτήματα αυτά προσπαθεί να δώσει μια πρώτη απάντηση η επόμενη θέση.

Ένα οικονομικό σύστημα τότε μπορεί να χαρακτηριστεί ως αποτελεσματικό, τελεσφόρο και κοινωνικώς αποδεκτό, όταν είναι όσο το δυνατόν περισσότερο «περιεκτικό» (inclusive). Περιεκτικό σημαίνει:

Προσφέρει σε όλους, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, την ευκαιρία να συμμετέχουν βοηθά τους λιγότερο ευνοημένους, ώστε να μπορέσουν και αυτοί το συντομότερο δυνατό να ενταχθούν ενεργώς αμείβει τους συμμετέχοντες επαρκώς, ώστε να μπορούν, αυτοί και η οικογένεια τους, να ζουν με αξιοπρέπεια προβλέπει επαρκώς για την υγεία και την ασθένεια και εξασφαλίζει αξιάνθρωπη διαβίωση για το γήρας συμβάλλει στη συρρίκνωση των οικονομικών ανισοτήτων και προσφέρει στους εργαζόμενους ασφάλεια.

Οι οικονομίες δεν πρέπει να κρίνονται και να αξιολογούνται με μοναδικό κριτήριο την ανταγωνιστικότητα και την παραγωγή πλούτου, αλλά και με κριτήριο την διανομή και αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου, ώστε να εξασφαλίζεται και να προάγεται η κοινωνική ειρήνη, η κοινωνική εμπερικτικότητα (inclusion) και η κοινωνική συνοχή. Παραφράζοντας μια Ευαγγελική ρήση θα έλεγα: Το οικονομικό σύστημα είναι

αποτελεσματικό και κοινωνικώς και ηθικώς αποδεκτό, όταν από την λειτουργία του και τα «Πανευρώπης» διατυπώθηκαν από τον ελληνικής καταγωγής κόμητα Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi, ιδρυτή της αρχαιότερης υφιστάμενης μέχρι σήμερα Ευρωπαϊκής Κίνησης «Πανευρωπαϊκή Ένωση», στην οποία προσχώρησαν μεταξύ άλλων οι Albert Einstein, Thomas Mann, Konrad Adenauer, Georges Pompidou και άλλες εξέχουσες προσωπικότητες. Θέση επιτίμου προέδρου της αποτελέσματά του προκύπτει ότι « η οικονομία επλάσθη διά τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για την οικονομία.

[Κορυφή σελίδας](#)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το όραμα για την ίδρυση μιας «Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας των Λαών» ανάγεται στον Ολλανδό θεολόγο και φιλόσοφο Έρασμο (1466-1536). Ακολούθησε 150 χρόνια μετά ο οξφορδιανός θεολόγος και νομικός William Penn (1644-1718), ιδρυτής της αγγλικής αποικίας και μετέπειτα Πολιτείας των ΗΠΑ, την οποία ονόμασε «Pennsylvania», δηλαδή το δάσος του Penn. Ο Penn υποστήριζε την ιδέα της ιδρύσεως «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», ως μόνου τρόπου επικράτησης της ειρήνης στην σπαρασσόμενη από πολέμους ήπειρο. Ανάλογες ιδέες διακήρυξε και ο Βίκτωρ Ουγκώ, για να εισπράξει όμως τον χλευασμό και την ειρωνεία. Την Ευρώπη ενέπνεε τότε περισσότερο ο πόλεμος παρά η ειρήνη Βλέπε σχετικώς ZWEIG (2006), PENN (2002), WILHELM (2000).

2. Η ιδέα ότι η Ευρωπαϊκή ήπειρος θα μπορούσε να ζήσει ειρηνικά και τα κράτη της θα μπορούσαν να συνεργάζονται στα πλαίσια μιας κοινής υπερεθνικής ομοσπονδιακής οργάνωσης άρχισε να συζητείται σοβαρά από την εποχή του Μεσοπολέμου. Οι πρώτες συγκεκριμένες προτάσεις για την δημιουργία μιας «Πανευρώπης» διατυπώθηκαν από τον ελληνικής καταγωγής κόμητα Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi, ιδρυτή της αρχαιότερης υφιστάμενης μέχρι σήμερα Ευρωπαϊκής Κίνησης «Πανευρωπαϊκή Ένωση», στην οποία προσχώρησαν μεταξύ άλλων οι Albert Einstein, Thomas Mann, Konrad Adenauer, Georges Pompidou και άλλες εξέχουσες προσωπικότητες. Θέση επιτίμου προέδρου της «Πανευρωπαϊκής Ένωσης» κατείχε και ο Γάλλος διατελέσας Υπουργός Εξωτερικών και Πρωθυπουργός Aristide Briand, ο οποίος απευθυνόμενος το 1927 σε Συνέδριο Ευρωπαίων Πανεπιστημιακών στο Παρίσι και το 1929 προς την Κοινωνία των Εθνών διατύπωσε έκκληση για υιοθέτηση της ιδέας μιας «Πανευρωπαϊκής Ένωσης». Τελευταία (2004) οι Εκδόσεις «Περί Τεχνών» κυκλοφόρησαν και στα ελληνικά το βιβλίο του Coudenhove-Kalergi «Πανευρώπη».

3. Βλέπε το «Manifesto di Ventotene» των Altiero Spinelli και Ernesto Rossi «Για μια Ελεύθερη και Ενωμένη Ευρώπη: Σχέδιο Διακήρυξης», κείμενο που γράφτηκε το 1941 στη νήσο Ventotene, όπου ήταν εξόριστοι. Σημειωτέον ότι ο Spinelli ως μέλος της «Επιτροπής Θεσμικών Θεμάτων» του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπήρξε ο συντάκτης του Σχεδίου Συντάγματος για την Ευρωπαϊκή Ένωση, που μπορεί να θεωρηθεί ως προδρομικό του Σχεδίου της Συνταγματικής Συνθήκης του 2004. Το σχέδιο Spinelli κατατέθηκε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στις 14 Φεβρουαρίου 1984, αλλά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το απέρριψε και αντί αυτού υιοθέτησε το 1985 την «Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη», με την οποία το 1987 επήλθε η πρώτη σημαντική αναθεώρηση της Συνθήκης της Ρώμης.

Και ο Winston Churchill, κατά τη διάρκεια Ομιλίας του στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης (19/09/1946), όπως αργότερα και στο Συνέδριο της Χάγης (Μάιος 1948) υποστήριξε την ιδέα για την δημιουργία ενός «Συμβουλίου της Ευρώπης», ενώ την ίδια εποχή το Γερμανικό τμήμα της Πανευρωπαϊκής Ένωσης του Καλλέργη διατύπωσε το λεγόμενο «Hertensteiner Programm», με το οποίο ζητούσε την ίδρυση μιας ομοσπονδιακής, ενωμένης και κοινωνικής Ευρώπης. Στόχοι της θα ήταν «η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική συνεργασία» και «η Προσπάθεια να τεθεί η τεχνολογική πρόοδος στην υπηρεσία της ανθρωπότητας» (Άρθρο 8), όπως επίσης και η επιδίωξη μιας ουδετερότητας απέναντι στις υπερδυνάμεις των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης, ώστε η Ευρώπη να μην καταστεί «όργανο της οποιασδήποτε ξένης δύναμης» (Άρθρο 9). Βλέπε σχετικώς: EUROPA UNION DEUTSCHLAND (1946). Hertensteiner Programm.

4. Βεβαίως στο Προοίμιο της Ιδρυτικής Συνθήκης της ΕΟΚ γίνονται κοινωνικές αναφορές (π.χ. για «οικονομική και κοινωνική πρόοδο», για «βελτίωση των όρων διαβίωσης και απασχολήσεως των λαών» και για μείωση των υφισταμένων ανισοτήτων μεταξύ των διαφόρων περιοχών). Παρόμοιες αναφορές

γίνονται διάσπαρτα και σε άλλα άρθρα της Συνθήκης. Αλλά τόσο οι αναφορές αυτές όσο και οι καθαρώς κοινωνικές διατάξεις των Άρθρων 117-128, με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. Άρθρο 123-128 για την ίδρυση και λειτουργία του ΕΚΤ) παραμένουν γενικόλογες προγραμματικές δηλώσεις, οι οποίες δεν έχουν δεσμευτικό και υποχρεωτικό χαρακτήρα για τα κράτη-μέλη και δεν θεμελιώνουν δικαίωμα στα όργανα της Κοινότητας για την χάραξη και εφαρμογή κοινής κοινωνικής πολιτικής (βλέπε Άρθρο 118). Ήταν σαφής η πρόθεση των πατέρων της ΕΟΚ να διατηρήσουν την απόλυτη αυτονομία των κρατών-μελών στα θέματα της κοινωνικής πολιτικής, για τα οποία στόχος δεν ήταν η εναρμόνιση, αλλά η σταδιακή σύγκλιση.

5. Πρβλ. και Άρθρο 117 της Ιδρυτικής Συνθήκης της ΕΟΚ.

6. Η ιδέα μιας «Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Διάστασης» ανακύπτει το 1986 με την «Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη» και ως απάντηση στις επικρίσεις, ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα απομακρύνεται από την ιδέα του κοινωνικού κράτους και προσεγγίζει νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη καθιερώνεται και ο «Κοινωνικός Διάλογος» σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ τρία χρόνια αργότερα, το 1989, υιοθετείται ο «Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης», ο οποίος όμως δεν περιβάλλεται με νομικό κύρος δεσμευτικού χαρακτήρα και δεν υπογράφεται από την Μεγάλη Βρετανία.

7. Για πρώτη φορά το 1974 το Συμβούλιο εγκρίνει «Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης» της Επιτροπής και εγκαινιάζει θεσμικές ρυθμίσεις για ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών, υγιεινή και ασφάλεια στους χώρους εργασίας και προνοιακά προγράμματα για ευπαθείς και κοινωνικά αποκλεισμένες πληθυσμιακές ομάδες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BUSEMEYER⁵, M., C. KELLERMANN, et al. (2006). "Europäische Verteilungskonflikte und sozialdemokratische Positionen zum Europäischen Wirtschafts- und Sozialmodell." *Internationale Politik und Gesellschaft* 9(4): 138-156.

EUROPA UNION DEUTSCHLAND (1946). Hertensteiner Programm.

KOK, W. (2004). Η Αντιμετώπιση της Πρόκλησης: Η στρατηγική της Λισσαβόνας για την ανάπτυξη και την απασχόληση. Έκθεση της Ομάδας Υψηλού Επιπέδου, προεδρευομένης από τον Wim Kok. Λουξεμβούργο, Kok-Group: 1-82.

RIFKIN, J. (2005). Το Ευρωπαϊκό Όνειρο. Πώς το όραμα της Ευρώπης για το μέλλον επισκιάζει αθόρυβα το Αμερικανικό Όνειρο. Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ COM(2006) 33 τελικό (2006). Εφαρμογή του κοινοτικού προγράμματος της Λισσαβόνας: προώθηση της επιχειρηματικής νοοτροπίας μέσω της εκπαίδευσης και της μάθησης. EU, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. COM(2006) 33 τελικό: 1-14.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ (2000). Συμπεράσματα της Προεδρίας. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας 23 και 24 Μαρτίου 2000. EU, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: 1-15.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ (2005). Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών 22 και 23 Μαρτίου 2005. Συμπεράσματα της Προεδρίας. EU, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: 1-39.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Α. (1995). Κοινωνική Πολιτική και Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Κοινωνική Πολιτική και Τοπική Αυτοδιοίκηση. Παρούσα Κατάσταση & Προοπτικές. ΚΕΔΚΕ-ΕΕΤΑΑ. Αθήνα, ΕΕΤΑΑ: 112-178.